

⁴⁴ Оглоблин О. Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. // Державницька думка (Філадельфія). – 1951. – Ч. 4. – С. 40-52.

⁴⁵ Липинський В. Україна на переломі (1657-1659). – С. XIII.

⁴⁶ Гайовий М. Мої спогади про останні роки життя проф. О. Оглоблина // Український Історик. – 2005. – № 2-4. – С. 214.

⁴⁷ Оглоблин О. Хмельниччина // Енциклопедія Українознавства: В 10-ти т. / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж – Нью-Йорк: Молоде Життя, 1984. – Т. 9. – С. 3606-3617.

⁴⁸ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р. – С. 159.

⁴⁹ Липинський В. Україна на переломі (1657-1659). – С. 22.

⁵⁰ Липинський В. Україна на переломі (1657-1659). – С. 91.

⁵¹ Там само. – С. 92-93.

⁵² Там само. – С. 89.

⁵³ Там само. – С. 93.

⁵⁴ Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська угода 1654 року. – С. 127.

⁵⁵ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Ред. Л. Винар, упор. І. Гирич, А. Атаманенко. – 2-е доп. вид. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – 464 с.

⁵⁶ Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького (Конституція Пилипа Орлика 5 квітня 1710 р.) // Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К.: Знання, 1993. – С. 30.

⁵⁷ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. – С. 218.

⁵⁸ Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська угода 1654 року. – С. 117.

⁵⁹ Липинський В. Україна на переломі (1657-1659). – С. 26.

⁶⁰ Вивід прав України // Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори. – К.: МАУП 2006. – С. 132.

⁶¹ Липинський В. Україна на переломі (1657-1659). – С. 30.

⁶² Там само. – С. 28-29.

⁶³ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. – С. 157.

⁶⁴ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк: Вид-во ООЧСУ, 1963. – С. 80.

**Фадей Яценюк
(Черновцы)**

Влияние государственной идеи

Вячеслава Липинского на исследование эпохи Хмельницкого Александром Оглоблиным

В статье дан анализ основным концепциям государственности В. Липинского, его видение событий национально-освободительной борьбы украинского народа под предводительством Б. Хмельницкого против польского правления в середине XVII в. и ее влияние на формирование научных принципов и подходов в исследовании эпохи Хмельницкого А. Оглоблиным.

Ключевые слова: гетман, эпоха Хмельницкого, государственная идея, государственная концепция, казацкое государство, освободительная война, казацкий автономизм, милитарно-политический союз.

**Fadey Yatsenyuk
(Chernivtsi)**

Vyacheslav Lypynskyi's State Idea Influence on Oleksandr Ogloblyn Research of the Khmelnytskyi Times

The article highlights major concepts of statehood according to V. Lypynskyi, his vision of national liberation movement events under the leadership of Bogdan Khmelnytskyi against Polish ruling in the middle of the XVII century. Besides, the author reveals the influence of the events on formation of O. Ogloblyn's research principles applying to exploration of that period.

Key words: hetman, Khmelnytskyi times, state idea, state concept, Cossack state, liberation war, Cossack autonomy, military-political union.

УДК: 94(477.83)«18»

**Тамара Шаравара
(Київ)**

ПРОБЛЕМА ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІОГРАФІЇ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р.

У статті зроблено спробу подати періодизацію історіографії селянської реформи 1861 року з обґрунтуванням окреслених періодів та аналізом характеру наукових праць.

Ключові слова: селянська реформа 1861 року, історіографія, періодизація селянської реформи.

Процес звільнення селян від кріпосної залежності викликав появу значної кількості праць громадських діячів, науковців, публіцистів, політиків від XIX століття й по сьогоднішній день. Актуальність проблеми історії кінця XIX ст. пояснювали довгоочікуваними суспільством свободами та звільненням від найзапеклішої біди – кріпацтва; радянські – мотивували особливим ставленням до селянського питання в період «відлиги» та 100 річчям із часу запровадження реформи. На сьогодні проблема є актуальною з огляду на значну кількість опублікованих джерел, що засвідчують тривалу у часі дискусію між істориками з приводу причин і наслідків селянської реформи та необхідністю її переоцінки внаслідок певної заідеологізованості, що мала місце в радянську добу. Таким чином, ставимо за мету проаналізувати оцінки реформи, подані в історіографії дорадянського, радянського і сучасного періодів та подати періодизацію проблеми.

Перший період – дорадянський, в якому було розпочато дослідження селянської реформи 1861 р. можна окреслити 1861-1921 роками. Наявні джерела дають можливість виділити у межах періоду два етапи, протягом яких, історики по різному оцінювали селянську реформу. Умовно перший етап тривав від 1861 року – до 1905-го, він характеризується такими особливостями:

1. Жорсткою цензурою та забороною публічно обговорювати, аналізувати, критикувати реформу, тому досліджень, присвячених їй у перші пореформені роки було обмаль. Відразу побачили світ нариси, що за змістом носили схвальний характер. Незважаючи на недосконалість реформ загалом, їх визначили як «безсмертні реформи царя-визволителя»¹.

2. Посиленою увагою до ролі особи в історії. Як правило, обговорення внеску будь-якого політика у вирішення нагальних питань пошквлявалось під час переломних моментів в історії держави, важливих докорінних соціально-економічних зрушень, реформ тощо. Наприкінці ХІХ ст. з'являються публікації, що особливо підкреслюють роль «царя-визволителя» та його родини у знищенні кріпацтва².

Протягом другого етапу 1905-1921 рр. відбулася серйозна переоцінка реформи та її наслідків у бік посилення критики. Він характеризувався такими особливостями:

1. Обговоренням проблеми «боротьби за реформу», підготовки її у чиновницьких кабінетах. Автори окремих видань подекуди самі брали участь у розробці проектів реформи. Вони вказували на складність її проведення через тиск з боку поміщиків-консерваторів, котрі намагалися чинити вплив на царя з метою загальмувати реформу³.

2. Появою споминів, записок, мемуарів провідних діячів. Їхні праці привертають увагу широким оглядом реформи, зробленими акцентами на кропіткій праці провідних діячів, на труднощах та проблемах обговорення проектів та її підготовки⁴.

3. Поширенням праць наукового характеру, зокрема з глибоким фінансовим та економічним підґрунтям і розрахунками. Учені висунули власне бачення процедури звільнення селян. Переважна більшість інтелігенції, як правило підтримувала ідею звільнення селян за викуп, оскільки, як зазначив професор А.І. Чупров, «захоплення селянами землі без викупу відштовхне в подальшому від селянства капітал. Жоден кредитор не погодиться фінансувати будь-що там, де визнається можливість (відчуження) відбирання майна без винагороди. Якщо відібрали землю, то не стануть повертати їй гроші»⁵. Принципи приватної власності представники освічених кіл вважали непохитними. У цьому ж контексті висловилися професор П.П. Мігулін⁶ та публіцист П.Кованько⁷, українські дослідники О.Степанишина⁸, Н.В. Василенко⁹. Провівши економічні підрахунки, учені одноставно вка-

зали на проблему значного обезземелення селян у чорноземних регіонах України. Глибокий аналіз пореформеної епохи міститься у працях економістів¹⁰. Вони були одноставні в оцінках щодо негативного впливу кріпосної системи на розвиток економіки країни. Наголошували на гальмуванні процесів: впровадження нових видів техніки, застосування висококваліфікованої праці у виробництві, зубожіння основного прошарку платників податків – селян та уповільнення розвитку капіталістичних відносин у промисловості.

4. Появою ювілейних видань до 50-річчя реформи, збірників, що на етапі звільнення суспільства від жорсткої цензури містили не лише позитивні відгуки, а й глибокий критичний аналіз реформи 1861 р. На появу критики особливо вплинули революційні події 1905-1907 р.¹¹.

5. Наявністю серйозної дискусії між представниками консервативних поглядів, яких непокоїв факт неодмінного продажу поміщицьких земель та втрати поміщиками робочих рук¹², радикально налаштованих громадських діячів, прибічників ідеології марксизму¹³ та лібералів¹⁴. Наявність різних поглядів на проблему свідчила не просто про гостру дискусію між апологетами різних політичних поглядів, а й про докорінні зміни в суспільстві, яке після реформи змінилося назавжди, соціальна стратифікація якого була вже незворотною.

Другий період – радянський в історіографії селянської реформи доцільно окреслити 1921-1993 роками. У його межах вивчення причин, ходу, наслідків реформи та її впливу на різні соціальні прошарки відбувалось у декілька етапів.

Перший етап тривав протягом 1921-1928 років. До кінця 1920-х років радянська історична наука не була повною мірою підпорядкована ідеології, оскільки у 1920-ті роки лише відбувалось утвердження нових ідеологічних засад, офіційно визнаних поглядів на події дорадянської історії. На цьому етапі дослідники об'єктивно висвітлювали події, вказуючи позитивні та негативні сторони реформи¹⁵. Уже наприкінці 1920-х років в історіографії почала пропагуватися ідея, що результатом незавершеності чи недосконалості реформи 1861 р. стала революція 1905 р.

Другий етап в історіографії тривав із 1928 – до кінця 1970-х років. Праці надруковані на цьому етапі мали однакове ідеологічне забарвлення. Особливості цього етапу полягали в наступному:

1. У 1930-х роках в історіографії остаточно утвердилася ідея класової боротьби. Дослідження причин та ходу реформи 1861 р. у 30-х роках цілком сповнені усталених ленінських поглядів на проблему. Історики дослідили публіцистичну «революційну» спадщину «вождя» та «озброїлися» необхідним набором цитат. Радянські ідеологи почали посилюватися на факти, які свідчили про жорстку експлуатацію селян поміщиками, несправедливість заможності пануючих верств, таким чином намагаю-

чись повернути на свій бік селянство та робітників¹⁶. Фактично А. Фрайман¹⁷, у 1930-х роках став ініціатором наукової дискусії, визначаючи науково-технічний прогрес як наслідок реформи, на відміну від більшості істориків, котрі бачили реформу результатом даного прогресу.

2. Розпочався масовий друк видань загального характеру: збірників документів та матеріалів, праць з історії класової боротьби та селянських рухів у до- та пореформений період, посібників та підручників¹⁸. У таких виданнях історики завелике значення надавали селянським рухам, зазначаючи, що вони дали основний поштовх реформі та стали головним наслідком через її недосконалість.

3. Посилилась увага до аграрної проблематики, спричинена добою «відлиги», відомою особливим ставленням комуністичної партії до проблем сільського господарства та відзначанням 100 річчя з моменту запровадження реформи (1861-1961 рр.). Історики зробили значний внесок у розробку проблеми розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві, соціальної структури аграрних відносин та розшарування селянства, економіко-правового, майнового становища селян та їхньої мобільності¹⁹.

4. Протягом 1960-х – 1970-х років помітним в історичній науці став вихід багатьох праць економічного характеру. Учені одногласно визначали реформу як буржуазну, а їхні висновки логічно вписувалися у ленінські постулати та, ймовірно, доводили їхню «правильність»²⁰. Автори дотримувалися думки, що реформа в аграрному секторі мала виключно негативні наслідки для селян: зменшились земельні наділи, зросла кількість селянських бунтів через незадоволення реформою.

5. Поява багатьох дисертаційних робіт стосовно реформи в цілому та вивчення її особливостей у регіонах. Таким чином 1950-ті – 1970-ті роки стали своєрідною епохою регіональних досліджень реформи. Селянська реформа була досліджена практично у всіх регіонах Російської імперії. Історики розглядали становище селян крізь призму класової боротьби, а причиною реформи вважали селянські бунти²¹. Хронологічні межі реформи вписували у визначені ленінські постулати, незважаючи на особливості реформи в окремих регіонах.

6. Приділення незначної уваги селянській контрреформі. У 1950-х – 1960-х роках вийшло декілька праць²² присвячених політиці царського уряду щодо селянського питання в період «політичної реакції царизму». Дослідники вказували, що царський уряд робив усе можливе, щоб зберегти контроль з боку дворянства та поміщицтва над селянами, однак не подали дефініції поняття. Загалом, радянські історики вважали контрреформою посилення контролю над селянською общиною з боку представників правлячої еліти у пореформений час.

Третій етап тривав із початку 1980-х років до 1993 р. включно. У цей час історіографія звільняється від надмірної заідеологізованості, а дослідники уникають цитування праць «вождів», намагаються подати власну оцінку проблеми. Однак їхні дослідження не були позбавлені певної заангажованості та переважно негативних оцінок реформи включно до 1993 р.

Із здобуттям Україною незалежності, а фактично в історичній науці із 1993 р., з'явилися нові оцінки проблеми. Розпочався *третій період* із 1993 р. й до сьогодні в історіографії, протягом якого, історики зробили спробу систематизувати матеріал, проаналізувати причини та наслідки запровадження реформи, її проведення в Україні тощо. Залежно від характеру поданих оцінок та глибини аналізу матеріалу усі видання можна умовно розділити на три групи: до першої варто віднести праці із комплексним, навіть особливим, глибоким баченням проблеми, з новими підходами та насиченістю маловідомими фактами, поданою класифікацією причин реформи²³ до другої – комплексні роботи, в яких реформа оцінена виключно позитивно; до третьої – праці з вкрай негативними оцінками реформи та особливо її наслідків для українського населення²⁴.

У цей період має місце чисельне збільшення російських видань, що розцінюють реформу як «вимушене реформаторство»²⁵ та особливо позитивно – постать Олександра II, продовжуючи традицію дорадянських істориків, перервану у радянську добу. «За значимістю зроблених справ його порівнюють лише з геніальним вершителем – Петром I»²⁶.

Продовжуються регіональні дослідження реформи в Україні. Поступово триває вивчення реформи на Київщині, Харківщині. Переважно негативно оцінюють наслідки реформи на Донбасі та Луганщині.

Триває розробка проблем, пов'язаних із еволюцією селянства в умовах капіталістичної індустріалізації, формуванням ринку праці у пореформений період, методами визначення товарності селянських господарств України, господарськими аспектами соціоментальної історії селянства. Об'єктивно визначаючи негативні та позитивні наслідки реформи, сучасні автори приділили значну увагу зовнішнім чинникам, що впливали на трансформацію селянства в умовах розвитку капіталістичних відносин²⁷.

Розробляється проблема впливу реформи на різні соціальні прошарки. Показовими з цього приводу є дослідження Н.Р. Тембрової, присвячені трансформації поміщицьких господарств у пореформений час. На противагу радянським ученим та окремим сучасним дослідникам, вона обстоює ідею відповідно до якої, поміщицькі господарства України не перебували в глибокій кризі, адаптація до нових пореформених умов відбувалася практи-

чно безболісно, великомасштабне виробництво сільськогосподарської продукції поміщицькими господарствами було перспективним та давало позитивні результати²⁸.

На сьогодні малодослідженими залишаються питання пореформеного періоду: демографічної характеристики селянства, внутрішньої майнової структури, бюджетів селянських господарств, контрреформи. У комплексних працях переважно подається характеристика майнового статусу селянства в межах Європейської Росії. Реформа далеко не всіх губерній України вивчена всебічно, селянські реформи переважно висвітлені у комплексних працях. Дискусійним залишається ряд питань. Особливо заслуговує перегляду погляд на проблему, притаманний ще радянським вченим і підтриманий окремими сучасними авторами, відповідно до якого негативним наслідком реформи було збереження поміщицького землеволодіння. Якщо взяти до уваги факт непорушності приватної власності, то чи можна вважати поміщицьке землеволодіння негативним наслідком реформи? Інше питання, яке на сьогодні мало вивчене, стосується механізму співпраці, відносин, взаємодії селян з поміщиками після реформи, в яких дійсно містилися недоліки, що, в свою чергу, приводили до порушення прав селян.

¹ Зарин А.Е. На пути к свободе. Бессмертные реформы царя-освободителя / А.Е.Зарин. – СПб: Изд-е А.А. Каспари, 1865. – 64 с.; Завитневич В. Манифест 19 февраля в его историческом освещении / В.Завитневич. – Киев.: Тип-я «Петр Барский в Киеве», 1911 – 41с.; Аксаков А.П. Отмена крепостного права на Руси 1861-1911 г./ А.П. Аксаков. – СПб, 1911. – 31с.

² Кизеветтер А. император Александр II и его реформа 1861 года. //Освобождение крестьян. Деятели реформы. – М.: Научное слово, 1911.; Ветринский Ч. (В.Е. Чешихин) Освобождение крестьян и русские писатели. – М.: Задруга, 1913 – 125 с.; Чешихин-Ветринский В.Е. Отражение крепостного права в общественной мысли и литературе // Великая реформа 1861-1911.-Сборник статей. – М.: Образование. – С.148-195.

³ Довнар-Запольский М.В. На заре крестьянской свободы / М.В. Довнар-Запольский – К.: Тип.Соколова, 1911; Никонов С. Крестьянский порядок/ С.Никонов. – СПб.,1989. – 212 с.; Чупров А.И. К вопросу об аграрной реформе/ А.И. Чупров – Изд-е Е.В.Кожевниковой, Е.А. Коломийцевой. – М., 1906.; Тулулов Н.В. Как крестьянам дали волю / Н.В. Тулулов, Л.М. Шестаков. – М.: Тип-я тов-ва И.Д.Сытина, 1911.; Сократова Т.П. Падение крепостного права/ Т.П. Сократова (Алабина). Очерк. – М.: Тип-я тов-ва И.Д.Сытина, 1911.

⁴ Рощаховский К.А. Будущее России. Мемуары времени освобождения крестьян // Киевская старина. – Том ХУІІІ. (июнь-июль) 1887, Киев. – Тип-я А.Давиденко – С. 397-422.; Ламанский Е.И. Воспоминания. 1840-1890 гг. /Е.И. Ламанский [передрук], Пенза: Земство,1995 – 128 с.; Записки А.Головина 1850-1880-е годы / А.Головин [передрук]/ Исторический архив.-2008.-№6.; Эпоха осво-

бождения крестьян в России (1857-1861) В воспоминаниях П.П. Семенова-Тянь-Шанского. – СПб, Типография Министерства путей сообщения, 1913 г. – Т.2. ; Кошелев А.И. Записки (1812-1883 годы) с семью приложениями/А.Кошелев – Берлин, 1884. – 235 с.

⁵ Чупров А.И. К вопросу об аграрной реформе/ А.И. Чупров – М.: Изд-е Е.В. Кожевниковой и Е.А.Коломийцевой, 1906. – С.47 с.

⁶ Мигулин П.П. Экономический рост Русского государства за 300 лет (1613-1912)/П.П. Мигулин. – М.: Тип-я И.Д. Сытина, 1913 г. – 223с.

⁷ Кованько П. Освобождение крестьян и обязательный выкуп /П.Кованько. – [Вырезка из журнала «Русская мысль» [без м. и г.]].

⁸ Дорошенко П. Очерк крепостного права в Малороссии. – Чернигов, 1911.

⁹ Степанишина О. Сторінка з історії 1861 року в шевченківських селах. – 123 с. [вирізка [без місяця і року видання]].

¹⁰ Василенко Н.П. Первые шаги по введению Положения 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии/ Н.П. Василенко //Оттиск из журнала «Киевская старина». – Киев.: Тип-я Импер-го унив-та св. Владимира, 1901 г. – С.46-80.; Россия в конце XIX века / под ред В.И. Ковалевского. – СПб,1900. – 968 с.; Линник Г. Крепостное право в России. Экономические основы. – К., 1911.

¹¹ Баранский Е.А. Краткий исторический очерк госуд. хозяйства России периода империи. – СПб,1913; Н.П. Дучинский Великая крестьянская реформа при царь-освободителе.-СПб,1911-104 с.; Н.В. Тулулов и П.М.Шестаков. Как крестьянам дали волю.- М.: Тип-я И.Сытина, 1911-58 с.; Великая реформа. Юбилейное издание /Под ред И. Дживелегова. – К.: Изд-е тов-ва И.Д. Сытина – М.,1911 – Т.1. – Т.4-5

¹² Паршин А.М. Социологический этюд /А.М. Паршин. – М., 1905.; Петров Х. Помещики / Х. Петров. – М., 1906.

¹³ Ленин В.И. Капитализм в сельском хозяйстве // В.И. Ленин. Полное собрание сочинений. – М.: Политиздат, 1971. – Т.4. – С.95-152.; Ленин В.И. Аграрный вопрос в России к концу XIX века // В.И. Ленин. Полное собрание сочинений. – М.: Политиздат, 1971. – Т.17. – С.125.; Ленин В.И. Сущность «аграрного вопроса в России» // В.И. Ленин. Полное собрание сочинений. – М.: Политиздат, 1971. – Т.21. – С.310.; Пешехонов А.В. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы./А.В. Пешехонов. – СПб., 1906. – 105 с.

¹⁴ Огановский Н. Закономерности аграрной эволюции. – Саратов 1916. – 87 с.

¹⁵ Пионтковский С. Очерки истории России в XIX – XX веках. /С.Пионтковский. – Лекции – М.: Пролетарий, 1928.; Ростов Н.М. З далекого минулого (кріпацтво й «визволення селян») / Н.М. Ростов. – Х.: Шляхи революції, 1929 – 31 с.; Покровский М.Н. Крестьянская реформа. – М.: Пролетарий, 1926 г..

¹⁶ Дружинин Н.М. Московское дворянство и реформа 1861 года. – М.: Изд-во Академии наук СССР. История и философия. – 1948. – Т.5. – №1. – С. 72-86.; Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины.: Держвидав Господарство України, 1930.

¹⁷ Фрайман А. Отмена крепостного права в России/ А.Фрайман.– М.: Изд-во соц.-экономич. литературы, 1939 – 92 с.

¹⁸ Федоров В.А. Падение крепостного права в России. Документы. Соц.-экономич. предпосылки и по-

дготовка крестьянской реформы. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1966. – Вып 1.; Баграмян Н.С. Кризис «верхов» в период подготовки реформы 1816 года (по проектам и запискам помещиков). Автореф. дисс...к. и. н. – М., 1964 г. – 22 с.; 3 історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI – початок XX століття). – К.: Вид-во Академії наук УРСР 1960 р.

¹⁹ Храмов А.А. О некоторых вопросах развития капитализма в сельском хозяйстве Сибири в кон XIX – нач. XX в. Особенности аграрного строя России в период империализма //Материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской соц. революции» май 1960 г.: Изд-во Академии наук СССР. – М., 1962 /Под ред. С.М.Дубровского; Галузо И.Г. Из истории аграрных отношений дореволюционного Семиречья (конец XIX – нач. XX в) Особенности аграрного строя России в период империализма. //Материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской соц. революции» май 1960 г.: Изд-во Академии наук СССР. – М., 1962 /Под ред. С.М.Дубровского; Рубач М.А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 году. Особенности аграрного строя России в период империализма //Материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской соц. революции» май 1960 г. Изд-во Академии наук СССР. – М., 1962/Под ред. С.М.Дубровского.-С.43-63; Рынзюнский В. Реформа 1861 года в крупных промышленных селах (село Иваново Владимирской губернии) //Проблемы социально-экономической истории России. Сб-к статей. – М.: Наука, 1971. – С.118-126.

²⁰ Струмилин С.Г. Очерки экономической России и СССР. – М.: Наука, 1966; Чунтулов В.Т. Развитие народного хозяйства России в 60-80-х годах XIX века / В.Т. Чунтулов. – К., 1961.; Хромов П.А. Экономика России периода промышленного капитализма / П.А. Хромов. – М.: ВПШ, 1963; Хромов П.А. Экономическое развитие России. С древнейших времен до Великой октябрьской революции / П.Хромов. – М.: Наука, 1967 – 533 с.

²¹ Белан М.И. Крестьянская реформа 1861 года и крестьянское движение в Черниговской губернии.- Диссертация ... канд. ист. наук. – Киев гос. ун-т. им. Т.Г.Шевченко – К., 1952; Черкасская Е.Н. Положение крепостных (помещичьих) крестьян и крестьянское движение в Киевской губернии во второй четверти XIX века. Дисс...к. и. н: [специальность не указана]/ Елена Николаевна Черкасская– К., 1953. –251 с.; Максименко М.М. Отмена крепостного права и крестьянское движение в Таврической губернии в 1861-1863 гг. – Дис...к.и.н. – К. [без года и специальности]; Литвак Б.Г. Проведение крестьянской реформы в Русском черноземном центре (1861-1895 гг.): автореф. дис...к. и. н: спец. 07.00.02 «История СССР»/ Б.Г. Литвак. – М., 1968. – 23 с.

²² Черменский Е.Д. Экономическое и политическое развитие России в 90-х годах XIX века / Е.Черменский. – М.: Высш. парт. школа, 1951; История СССР 1861-1917 гг.: Учеб. для студентов пед инстит по ист спец / П.И.Кабанов, Н.Д. Кузнецов, А.С.Трофимов, С.Л. Эвенчик; Под ред. Н.Д. Кузнецова. – 5-е изд. перераб. – М.: Просвещение 1984. – 480 с.

²³ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної укр. нації XIX-XX ст.: [Навч. Посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів іст. факультетів вузів, вчителів] / Я.Грицак. – К.: Генеза, 1996 – 360 с.; Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2008 – 957 с.

²⁴ Історія України. Курс лекцій. – Ч.2. Україна від другої половини XVII до XX ст./За ред. Б.П. Ковальського. – К., 1993 – 165 с.; Король В.Ю. Історія України / В.Король. – Навчальний посібник. – Видання 2-е. – Київ: Академія, 2008.

²⁵ Россия на пути преобразования и реформ. Учебное пособие. – Воронеж, Воронежский государственный университет, 1994 – 300 с.

²⁶ Страницы российской истории / Сост. Алексеев В.В., Степанов В.А. – М.:Издательский дом «Прибой», 1998. – 480 с.

²⁷ Сажко В. В. Проблеми аграрних перетворень в Україні у 1900-1913 роках: історико-політичний аспект. Дис...к. і. н. – Спец 07.00.01 – Історія України. – Кам'янець-Подільський. Подільський державний аграрно-технічний університет, 2005 – 210 с.; Куліков В.О. Методи визначення товарності селянських господарств України в другій половині XIX – на початку XX ст. – С.88-93 // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Поїди. – Дніпропетровськ, 2008 – 240 с.; Присяжнюк Ю.П. Українське селянство «між традицією і модерном»: господарські аспекти соціоментальної історії. – С.93-100 // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Поїди. – Дніпропетровськ, 2008 – 240 с.

²⁸ Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003 – 320 с.

Тамара Шаравара
(Київ)

Проблема периодизации историографии крестьянской реформы в 1861 г.

В статье сделана попытка подать периодизацию историографии крестьянской реформы 1861 года с обоснованием очерченных периодов и анализом характера научных трудов.

Ключевые слова: *крестьянская реформа, историография, периодизация.*

Tamara Sharavara
(Kyiv)

Problem of Division into Periods of Historiography of Peasant Reform in 1861

An attempt to give a division into periods of historiography of peasant reform in 1861 with the ground of the outlined periods and analysis of character of scientific labors is done in the article.

Key words: *peasant reform of 1861, historiography, periods of peasant reform in 1861.*